

MUSTAKIRJU KARJA TÕURAAMATU PIDAMINE

E. Siiber

Praegusel Eesti territooriumil on karja kasvatatud sajandeid. Koduloomade suur hulk Eestis 13. sajandil kajastub juba Läti Henriku kroonikas. Esimesed katsetused kultuurtoogude pidamise kohta praegusel Eesti territooriumil ulatuvad 17. sajandi esimesse veerandisse. Esimesed mustakirjud veised imporditi Purtse mõisa 1624. a., hiljem Harjumaale Kumna ja Keila mõisatesse ning mujale. Massiline tõuloomade import algas 1840-ndatel aastatel ja saavutas kõrgtaseme ajavahemikus 1850...1875. Sel perioodil puudus aga veel kindel arusaamine tõust ja tõukarjast ning tõuloomade sisseostmine toimus stiihiliselt. Toodi sisse peaaegu kõiki Euroopas esinevaid veisetõuge, arvestamata kohalikke söötmis- ja pidamistingimusi. Parematest tingimustest toodud loomad degenererusid, langetasid toodangu ja haigestusid. Seetõttu pettuti sagedasti ühes või teises tõus ja väljapääsu otsiti tõu vahetamisest. Toimus imporditud kultuurtoogude omavaheline ristamine või ristamine kohaliku veisega. Ristamise tulemusena kadus kohalik veis peaaegu täielikult.

Üldises karjapidamise anarhias võidule pääsenud tõud selgusid 19. sajandi teisel poolel. Lõuna-Eestis mindi alates 1862. a. üle angleri ja Põhja-Eestis 1880. aastast hollandi-friisi karja pidamisele. Peale Põhja-Eesti levis hollandi-friisi kari linnade ümbruses ja ka viljakatel aladel Lõuna-Eestis.

Sellel perioodil suurenes huvi tõuaretuse ja karjapidamise alaste teadmiste omandamise vastu. Leiti, et aretustöö nõuab kindlat süsteemi ja organisatsiooni tsentraalset juhtimist. 11. aprillil 1885. a. moodustati Balti Karjakasvatajate Ühing. Ühingus otsustati esimese sammuna avada veiste tõuraamat. Juba 1885. a. alustati akadeemik Aleksander Middendorffi initsiatiivil veiste märkimist tõuraamatusse. Asutati Balti aretuskarja tõuraamat, mis oli ühine kõikidele tõugudele.

Esimene veiste tõuraamatusse märkimine Baltimaades ja ühtlasi kogu endisel Venemaal toimus 12. septembril 1885 Saku mõisas Harjumaal, kus oli üks selle aja parimaid friisi karju. Tõuraamatusse märgiti üks friisi tõugu pull Mars B.St.1 ja 13 lehma. Neist pull ja 10 lehma olid imporditud Ida-Friisimaalt ja kolm lehma olid nende järglased. Seega olid friisi tõugu veised esimeseks tõuraamatu karjaks Eestis ja tänavu võime tähistada tõuraamatu 115. aastapäeva.

1897. aastaks olid kõigist tõuraamatusse märgitud veistest 94,3% friisi ja angleri tõugu veised, 5,7% kuulusid teistesse tõugudesse. Samast aastast lõpetati teiste väiksemaarvuliste tõugude märkimine tõuraamatusse.

Suurt osa etendas Eestimaa mustakirju karja aretuses Raikküla mõisa omanik L. Keyserling, kes oli Eestimaa Põllumajanduse Seltsi president. Ta pooldas hollandi-friisi karja aretust ja jõudis oma lühikese tegevusaja (1884–1905) jooksul palju ära teha selle tõu levikuks Eestimaa. Ta ei olnud rahul tõuraamatu pidamisega Balti Karjakasvatajate Ühingu poolt. Eestimaa Põllumajanduse Selts otsustaski asutada eraldi hollandi-friisi karja tõuraamatu Eestimaa. Nii eraldusid 1896. a. hollandi-friisi karja aretajad Balti Karjakasvatajate Ühingust ja alustasid omaette veiste tõuraamatu pidamist. Tõuinspektorina võeti tööle 1898. a. O. Hoffmann. Asutati Eestimaa Hollandi-Friisikarja Kasvatajate Ühing. Esimene eraldi ida-friisi ja hollandi karja tõuraamat ilmus trükist 1896. a. Tallinnas vene keeles. Sellesse oli kantud 42 pulli ja 1123 lehma.

1900. aastal tehti ettepanek eraldada ka Liivimaa angleri ja hollandi-friisi karja tõuraamatud omaette tõuraamatuteks. Sellega algab Balti Karjakasvatajate Ühingu lagunemine, kuna Eestimaa hollandi-friisi karja aretajad olid oma tõuraamatu juba varem avaldanud.

Liivimaa hollandi-friisi karja aretajad asutasid 1901. a. Liivimaa Hollandi-Friisikarja Kasvatajate Ühingu.

Esimene Liivimaa hollandi-friisikarja tõuraamat ilmus 1901. a., sellesse kanti nii puhtatõulised kui ka ristandveised. Tõuraamatusse kantud lehmade turja kõrgus oli sellel ajal keskmiselt 128 cm. Tõuraamatusse võeti loomi põlvnemise ja eksterjöori hindamisandmete alusel. Eestimaa Põllumajanduse Selts võttis vastu otsuse alustada alates 1912. aastast hollandi-friisi karja tõuraamatusse võtmist piimatoodangu standardite järgi. Toodangu andmed aastatel 1910 ja 1915 olid vastavalt 2272 ja 2319 kg piima lehma kohta.

Eesti Vabariigi algaastatel oli veiste ja lehmade arv tunduvalt vähenenud. Kui 1916. a. oli Eestis 518 900 veist, nendest 269 700 lehma, siis 1920. aastal vaid 430 100 veist, neist 225 500 lehma, seega nelja aastaga hävis 44 000 lehma.

Hollandi-Friisikarja Kasvatajate Selts asutati iseseisvunud Eestis 9. aprillil 1920. a. Seltside asutamisega sai tõuraamatute pidamine uut hoogu. Seltsi juhtis peakoosoleku poolt valitud 3-liikmeline juhatus (eestseisus) ja seltsi sekretär-eriteadja ning 9-liikmeline nõukogu, kuhu kuulusid ka seltsi esimees ja sekretär-eriteadja. Seltsi esimehena tegutses seltsi loomisest kuni nõukogude okupatsioonini Theodor Pool. Sekretär-eriteadlasteks olid J. Zimmermann ja A. Zion, hiljem väljapaistev tõuaretaja Nikolai Masso.

Tõuraamatusse märkimisel oli nõudeks, et lehm pidi olema vähemalt üks kord poeginud, omama põlvnemisandmeid kuni 5. põlvkonnani, välimik hinnatud 100-punktilises süsteemis ja võetud 13 mõõdet. Ristandid kanti tõuraamatu eriosakonda märgiga HS ja puhtatõulised märgiga H. Uued jõudluse standardid kehtestati alates

1937. aastast, kusjuures piimarasva kogutoodang pidi olema 100 kg ja rasvaprotsent mitte alla 3,2. Eliittõuraamatusse kanti lehmad, kes tootsid 200 kg piimarasva piima rasvasisaldusega mitte alla 3,3%. Seltsi tegevliikmete arv saavutas haripunkti 1934. aastal, mil oli registreeritud 1159 liiget, sealhulgas Harjumaal 349, Virumaal 245, Järvamaal 168, Pärnumaal 102 liiget. Seltsi igapäevast tegevust juhtis sekretär-eriteadja Nikolai Masso. Konsulentideks olid:

- * Edgar Keevallik (Harju-, Lääne- ja Saaremaa),
- * Juhan Koplimets (tõuraamatupidaja, asjaajaja),
- * August Rosenthal (Järva-, Viljandi- ja Pärnumaa),
- * Erich Johann Arro (Viru-, Tartu-, Valga-, Võru- ja Petserimaa).

Seltsi kuludest kaeti valdav osa riiklike abirahade arvel. Nii olid seltsi kulud 1926/27. majandusaastal kokku 27 406 krooni, millest 25 226 krooni moodustasid riiklikud toetused. Aastate jooksul riiklik abiraha vähenes ja 1934/35. aastal olid need summad vastavalt 18 722 ja 7642 krooni. Enda poolt teenitud vahendid moodustasid sisseastumismaksudest, liikmemaksudest, veiste müügist, karjaraamatute sisseadmistest, formularide müügist, kapitali tulust jne.

Eesti Hollandi-Friisikarja Kasvatajate Seltsi tegevusaja jooksul 1920...1947 kanti tõuraamatusse 27 871 veist, nendest 2902 pulli. Tõuraamatusse märgitud lehmade kehamass oli sel ajal 440...500 kg. Paremateks karjadeks kujunesid nimetatud perioodil Viisu, Piistaoja, Kostivere, Saku, Põdrangu, Kehra, Peningi, Audru, Habaja, Kehtna, Harku, Ületee ning mitmete teiste mõisate ja talude karjad. Esimesel iseseisvusperioodil imporditi 40 mustakirjut pulli, neist 27 Hollandist ja 13 Saksamaalt. Eriti silmapaistev oli sel perioodil E. Harpele kuuluv Viisu mõisa kari Järvamaal. Seda kinnitab ajavahemikul 1920...1935 tõuraamatu eliitosakonda kantud 244 lehma, neist 72 pärinesid Viisu karjast. Tuntumad pullid sellest ajast: hilisemad liinialustajad Vottele, Lindberg, Atleet, Pärt jt. 1935. a. oli kokku kolm esimese klassi hollandi-friisi karja sugulava: Viisu (E. Harpe Järvamaal), Piistaoja (Th. Pool Pärnumaal), Ületee (H. Sirkel Harjumaal).

Pärast II maailmasõja lõppu ja tõuseliste likvideerimist moodustati 1948. a. riiklikud tõulavad, tõuraamatusse märkimisel kehtestati üleliidulised reeglid ja standardid. Eesti hollandi-friisi tõug nimetati eesti mustakirjaks tõuks. Esimene eesti mustakirjut tõugu veiste riiklik tõuraamat ilmus 1951. a., sellesse oli kantud 179 pulli ja 962 lehma. Kokku kanti tõuraamatusse 1948. a. kuni 1998. aasta lõpuni 112 712 lehma ja 5744 pulli.

Eesti Mustakirju Karja Riikliku Tõulava direktoriks oli 1956–1984 tuntud tõuaretuse entusiast, viljakas kirjamees ja teeneline zootehnik Valter Kutti. Selle aja silmapaistvamad, tunnustatumad aretusteadlased ja spetsialistid olid veel Edgar Keevallik, Leo Vaher, Manivald Metsaalt, Ilmar Maripuu, Jaan Särev, Rein Teinberg jt. Alates 1964. a. mindi üle jõudluskontrolli ja boniteerimisandmete töötlemisele andmetöötluskeskustes, esialgu Sakus, hiljem Tartus.

Ajavahemik 1956...1960 oli intensiivse kunstliku seemenduse kui ühe olulisema aretusvõtte juurutamise periood. Väsimatu ja aktiivse organisaatori Ando Vasari eestvedamisel rajati 9 seemendusjaama. 1959. a. seemendati juba 61 000 veist. Tõuke aretuse suurendamiseks andis sügavkülmutatud sperma kasutuselevõtt (1970. aastal alustati, kuid üle mindi 1975. a.).

Uueks etapiks eesti mustakirju karja aretuses tuleb lugeda holsteinide kasutamise algust 1975. aastal. USA-st imporditi aastatel 1975...1980 12 holsteini tõugu pulli, nendest 2 tuli veterinaarsetel põhjustel praakida. Eriti silmapaistvaks pulliks kujunes Paclamar Bootmakeri poeg Grandboy ЭСНФ 3299. Juba 1984 oli ½- ja ¼-vereseid holsteine noorkarjas 20,6% ja lehmadest 12,1%. Grandboy paistis silma ka suure elueatoodanguga tütarde poolest. Üle 90 000 kg piima andsid eluea jooksul 8 Grandboy tütar. Kõige kõrgema elueatoodanguga oli Eta ЭСНФ 95211, kes andis 13 laktatsiooniga 129 707 kg piima, 5446 kg piimarasva ja 4176 kg -valku.

Pärast taasiseseisvumist õnnestus 1994. a. riigilt välja osta tõuseltsi 1947. a. riigistatud varad. Eesti mustakirju karja aretajad koondusid ühistusse, kus on praegu üle 1100 holsteini aretaja-loomaomaniku. Aretusühistu üheks ülesandeks on tõuraamatu pidamine.

Tõuraamatus oli 1999. aasta seisuga 25 280 lehma e. 34,1% jõudluskontrolli lehmade arvust (A-osas 13 969 ja B-osas 11 311). Eesmärgiks on lähiajal viia tõuraamatu pidamine vastavalt andmebaasi korrastamisele täielikult elektroonilistele andmekandjatele. Tõuraamatumäärus on viidud kooskõlla EL direktiividega, jätkub ka seemendusjaama veterinaaruuringute vastavusse viimine Euroopa Liidu nõuetega.

Kokkuvõttes võiks mustakirju karja aretuse ajaloo jaotada 4 põhietappi.

1840...1880 erinevate kultuurtõugude katsetuse ja Eesti oludesse sobivate erinevate kultuurtõugude katsetuse ning väljaselekteerimise periood.

1880...1920 aretusorganisatsioonide väljakujunemine, punase ja mustakirju karja võidulepääs Eestis.

1920...1975 hollandi-friisi (mustakirju karja) aretusperiood.

1975. aastast intensiivne holsteinide kasutamine mustakirju karja aretuses ja tõu ümberkujundamine eesti holsteini tõuks.